

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2023

Yıl 13, Sayı 1, ss.33-50.

DOI: <https://doi.org/10.20493/birtop.1375909>

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 14.10.2023

Kabul Tarihi: 05.11.2023

Journal of Individual & Society

December 2023

Year 13, Issue 1, pp.33-50.

Article Type: Research article

Submitted: 14.10.2023

Accepted: 05.11.2023

Atf Bilgisi / Reference Information

Karadeniz, Y. & Devebakan, M. İran'da Protesto Kültürünün Ortaya Çıkışı: İslâm Devrimine Kadar Tarihten Bazı Kesitler. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), ss.33-50. DOI:10.20493/birtop.1375909

İRAN'DA PROTESTO KÜLTÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI: İSLÂM DEVİRİMİ'NE KADAR TARİHTEN BAZI KESİTLER

THE EMERGENCE OF PROTEST CULTURE IN IRAN: SOME SECTIONS FROM HISTORY UNTIL THE ISLAMIC REVOLUTION

Yılmaz KARADENİZ

Prof. Dr., Amasya Üniversitesi,
yilmazkaradeniz44@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-6471-1280

Mikail DEVEBAKAN

Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
mikaildbkn@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7654-7027

Öz

Protesto, kalabalık kitlelerin bir ülkede belirli bir amaç etrafında mevcut siyasi yönetimin idari, dini, içtimai, iktisadi ve mesleki uygulamalarına itiraz ederek değişmesi için topluluklar hâlinde yaptıkları bir başkaldırıdır. İran tarihinde geçmişten günümüze çeşitli dönemlerde bu tür hareketlere rastlamak mümkündür. Ahameniş Dönemi'nde II. Ardeşir'in uygulamalarına karşı çıkan

Anadolu satraplarının sebep olduğu protestolar; Elamlıların I. Darius'a karşı isyanları, Selevkos kralı II. Ardavan Dönemi'nde yedi yıl süren isyanlar, Sasanilerin Eşkanilere karşı siyasi içerikli isyanları, Sasani Dönemi'nde Hristiyan Ermenilerin isyanları, Behram Çupin isyanları önemli hadiseler olarak tarihe geçmiştir. İslami dönemde toprak derebeylerine ve Emevi uygulamalarına karşı meydana gelen isyanlar, Selçuklu Dönemi'nde Kirman olayları, Safeviler Dönemi'nde merkezi idareye karşı Kızılbaş isyanları, Kaçar Dönemi'nde Reuter ve Talbut gibi İngiliz sermayedarlara verilen imtiyazlara karşı yapılan itirazlar ve isyanları saymak da mümkündür.

Çalışmanın yöntemi, İran'ın Sasani Dönemi'nden İslâm Devrimi'ne kadar olan zaman sürecinde meydana gelen protestolardan örnekler seçilerek kronolojik olarak incelenmeye çalışıldı. Çalışmamızın amacı ise protestonun ortaya çıkışını sağlayan sebepleri ve tarihte İran toplumunda görülen protestoların tarihi süreç içerisindeki kesitlerinden örnekler vererek ortaya koymaktır. İran'ın ilkçağlarından Kaçar idaresinin sonlarına kadar olan zaman diliminde önemli olanlarını yazılı kaynaklar çerçevesinde ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İran, Protesto, Sasani, Emevi, Kaçar, Pehlevi.

Abstract

Protest is a collective uprising held by masses of people in a country for a specific purpose, objecting to the administrative, religious, social, economic and professional practices of the current political administration to change them. It is possible to encounter such movements in various periods in Iranian history from past to present. The protests caused by the Anatolian satraps who opposed to Ardashir II's practices, in the Achaemenid period, the rebellions of the Elamites against Darius I, the rebellions that lasted for seven years during the Ardavan II, king of the Seleucid, politically motivated rebellions of the Sassanids against the Ashkanids, the rebellions of the Christian Armenians during the Sassanid period, and the Bahram Chupin rebellions have gone down in history as important events. It is also possible to list the rebellions against land lords and Umayyad

practices in the Islamic period, the Kirman events in the Seljuk period, the Qizilbash rebellions against the central administration in the Safavid period, and the objections and rebellions against the privileges given to British capitalists such as Reuter and Talbut during the Qajar period.

The method of the study was tried to be examined chronologically by selecting examples from the protests that occurred in the period from the Sassanid period of Iran to the Islamic Revolution. The aim of our study is to reveal the reasons that led to the emergence of the protest by giving examples of the protests seen in Iranian society throughout the historical process. We tried to reveal the important ones within the framework of written sources, from the early ages of Iran to the end of the Qajar rule.

Keywords: Iran, Protest, Sassanid, Umayyad, Qajar, Pahlavi.

GİRİŞ

Protesto: İtalyancada karşı çıkmak anlamına gelen *protestare* sözcüğünden türetilmiştir. Kelime manası reddetmek, itiraz etmek olan bu kelimenin sözlük anlamı: Bildirmek, açıklamak ve beyanatta bulunmak olsa da artık bu anlamıyla kullanılmamaktadır. Hukukta ise protesto: İhbarname demektir. Protestolar, bireysel, toplumsal ve kurumsal olarak üçe ayrılmaktadır. Toplumsal olarak protesto, toplumun tamamını etkileyen bir olay ve duruma karşı kamuoyu oluşturmak için bir grup ile birlikte tepkiyi ifade etmektir. İsyân: Mevcut idarenin kanunlarını reddetmek ve cari olan düzeni değiştirmeye çalışmaktır. Günümüzde yasalar çerçevesinde ve yasadışı olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır: Protesto etmek; bazı fikirlere, yasalara ve kurallara karşı çıkmak için eylem yapmak demektir. Öncesinde yetkili mercilere saati ve yeri bildirip izin almak şartıyla yürüyüş yapmak yasal protestolara örnek olarak gösterilebilir.

Protesto, bir ülkede idealleri ve ilkeleri için birlikte yürüyen bütün insanlara özgüdür. Şabani, protestoyu tarihin kanıtı olarak görmekte, İranlıların dirençli bir halk olduğunu söyleyerek olumsuz olayların onlara

kalıcılığın yollarını öğrettiğini kaydetmiştir. Dış güçlerin ve içteki yıkıcı güçlerin de protestolarda etkili olduğunu, kültürel mücadeleler ve dengeli sosyal çabalarda toplulukları yönlendirdiklerini iddia etmiştir (Şabani, 1379, s. 201). Bundan hareketle, insanların birlik ve beraberlik fikrinin uzun bir tarihte izini sürmek mümkündür. Antik Roma Dönemi'nde protesto sözcüğü, mahkemelerde sanık durumundaki birinin suçsuzluğunu kanıtlamak için tanıklık etmek anlamında kullanılmıştır. Kelime olarak İtalyanca ve Fransızcaya geçtikten sonra farklı anlamda kullanılmaya başlanmıştır (Şitabdera, 1399, s. 65; Tilly, 2008, s. 4).

Yukarıda bahsedildiği üzere protesto kavramı kitle toplumu tarihinin başlangıcına kadar dayanmaktadır. Bazen toprağa, aileye ve bölgeye saldırmak isteyen gruplara karşı korunmak ve direnmek şeklinde ortaya çıkmış, bazen de bu direnme dış düşmanlara karşı mücadeleye ve neticede savaş şekline dönüşmüştür. Tarihte bu mücadele ve yüzleşmenin nasıl olduğu ileride anlatılacaktır. Protesto kavramının yalnızca düşman grupla askeri çatışma için kitlelerin oluşumunda veya dini toplumlarla sınırlı olmadığı ortaya konulacaktır. Yapısal devrim, bilimsel devrim ve kültür devriminin İran'daki örnekleri tarihi süreç içerisinde verilecektir. Protesto, sözcük olarak düzen, bir şey üretme ve savaş düzeni anlamlarına gelmekte; kararlılık, azim, irade ve bir ülkenin askeri güçlerini savaşa hazırlamak manalarında kullanılmaktadır (Dehoda, 1372, s. 4796). Protesto kavramı Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde; "bir davranışı, bir düşünceyi, bir uygulamayı haksız, yersiz, gereksiz bularak karşı çıkma, kabul etmeme" şeklinde açıklanmıştır (TDK, 2005, s. 1629). Günümüzde en genel anlamı ile "yanlış, haksız bulunan bir durum karşısında açıkça tavır alma" olarak anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2020, s. 56). Terminolojik olarak kendiliğinden bir halk hareketi, kendilerine sahip çıkan insanların ülkelerinin genel politikasındaki herhangi bir sapmanın farkında olmalarıdır. İkinci olarak da sapmadan dolayı mağdur olanların o sapmanın önünde durmalarıdır. Dolayısıyla protesto kavramı, güçleri örgütlemek ve bir araya gelmek demektir. İnkârcı akımlarla başa çıkmak veya tacize yol açmak için kullanılan bir çabalar bütünüdür (Şitabdera, 1399, s. 70).

İSLÂM ÖNCESİ İRAN'DA PROTESTOLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Protesto, insanlık tarihi kadar eski olup bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda konunun gerekçeleri ve psiko-politik felsefi tartışmalarını İran Tarihi'ndeki bazı dönemleri esas alarak ortaya koymaya çalışacağız. Araştırmamızın ilerleyen safhalarında protestonun tarihine dikkat çekeceğiz. Çünkü tarihsel araştırmanın amacı, gerçek olaylarla ilgili verileri kullanmaktır. Bu bağlamda İslâm Öncesi Dönemden başlayarak Pehlevi Dönemi sonuna kadar bazı örneklerle konuyu açıklamaya çalışacağız.

İran platosunun batı kısmında Aryanilerin ilk merkezi siyasi teşekkülünü kuran Medler, kitlelerin mobilizasyonunu kullanarak nüfuzlarını uzun süre devam ettirmişlerdir. Aryani kökenli olan Medler, Perslerle birlikte bu bölgeye M. Ö. 1. binyılda gelmişlerdir (Murray, 1380, ss. 29-33). Başkentleri Hegmatane (Hemedan) olan Medler, M.Ö 7. yüzyılın başlarında ilk İran Devleti'ni kurmuşlardır. Medlerden önce M.Ö. 4. bin yıldan M.Ö. 1. yıla kadar İran'ın güneybatısındaki Huzistan ve Fars bölgesinde, Buşır, Kirman, Loristan ve Kürdistan bölgelerinde medeniyetlerin kuruldukları kaydedilmiştir (Ghrishman, 1372, ss. 16-49). Silktepe arkeolojik kazılarında ele geçirilen buluntularda İran coğrafyasının ilk yerleşik kavimlerinin Kasiler, Lulubiler ve Gutiler oldukları anlaşılmaktadır. Zağros Dağlarındaki Guti ve Lulubi hâkimiyetinden sonra Aryanilerin M.Ö. 5000'den itibaren buraya yerleşerek medeniyet kurdukları bilinmektedir. Medler kuzeybatıda, Persler güneyde, Partlar ise bugünkü Horasan bölgesinde yerleşmişlerdir (Diakonov, 1345, s. 223). Ancak Asurluların şiddetli saldırılarından sonra Medler bağımsızlıklarını kaybedip bu devletin hâkimiyetine girmişlerdir. Asur hâkimiyetini kabul etmek istemeyen Med ileri gelenleri halkın da bir kısmını arkalarına alarak Diaco adında bir liderin etrafında toplanmışlardır. Bunun liderliğinde Asur hâkimiyetine karşı yapılan protestolar neticesinde M.S 550'de Kiros liderliğinde Pers egemenliğini kurmuşlardır. Kiros, Mazdek olan Med inancının yerine Zerdüş inancını getirmiştir (Grey, 1382, s. 23). Herodot, Med halkının 672'de Asur hâkimiyetine karşı Phraortes önderliğinde ayaklandığından bahsetmiştir (Matofi, 1382, ss. 25-42).

Asya coğrafyasında 500 yıl hâkimiyet süren Asurluların egemenliklerine aldıkları ilk topluluk Medler olmuşlardır. Asur hâkimiyetine karşı mücadeleyi elden bırakmayan Med halkı, son kral Astyages'i tahttan indirerek bağımsızlıklarını kazanmış siyasi hâkimiyetin Ahamenişlere (Hehamenşi) geçmesini sağlamışlardır (Diakonov, 1345, s. 198).

Ahemeniş veyahut Farsça kaynaklardaki ismiyle Hehamenişler (M.Ö. 550-330) Fars topraklarının ilk yerli siyasi hanedanlıklarından sayılmaktadır. Bu hanedana mensup kralların yönettikleri halka iyi davranmadıkları ve bu yüzden sevilmedikleri, bunun Müslümanların İran'ı fethine kadar devam ettiği kaydedilmiştir. Bu dönemde putperest olmayan halk, Zerdüşt inancını Kiros ve Darius dönemlerinde de muhafaza etmişlerdir. Medlerden Ahamenişlere ve daha sonra İslami dönemin başlangıcına kadar Zerdüşt inancı ve kültürü hâkim olmuştur (Şitabdera, 1399, s. 67). Bu dönemdeki krallar, aynı zamanda kendilerine dini vasıflar da yükleyerek halkın bağlılığını sağlamaya çalışmışlardır. İdari uygulamalardaki aksaklıkların bir protestoya yol açmaması için kendi nefeslerini halkın ensesinde hissettirmeye çalışmışlardır (Rızai, 1364, ss. 251-254).

İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra idareci olanlar bu durum İslami açıdan sürdürmüşlerdir. "Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Kim ona hürmet ederse Allah'a itaat etmiş olur. Kim ona hakaret ederse Allah'a hakaret etmiş olur" (Şitabdera, 1399, s. 75). Kiros, M.Ö. 538'deki Babil istilasına kadar olan kendi döneminde halkı rahatlatmak için inançlarında serbest bırakmış ve herkesin istediği şekilde ibadetini icra edebileceğini bir ferman ile ilan etmiştir. İnsan hakları bakımından da dünyadaki ilk uygulamalardan olan bu uygulama ile hukuk, din ve inançlar arasındaki uyumu tesis etmiş, insan haklarının ilk ilkesini dile getirmiştir. Ahameniş idaresi bu uygulama ve genel halk kitlelerinin seferber edilmesiyle, yasalara saygıyı gerçekleştirmiş ve devletin ömrünün uzun yıllar sürmesini sağlamıştır. Aynı dönemde Batı Asya, Avrupa'nın doğu cebi sayılan ve çeşitli halkların yaşadığı Kuzey Afrika devletlerinde yaşayan halklar arasında ve halk ile idareciler arasında kaotik bir ortam ve çatışma vardı. Dini ve zengin sınıfı yanına çekebilen kral ve imparatorlar, halka zulmetmede sınırları zorluyorlardı. Aynı şekilde İran'da Asur egemenliğini sona erdiren Medler, bir süre sonra halka baskı yapmaya, lüks ve eğlenceye düşmeye başlayınca halkın

nefreti ile karşılaştılar (Şitabdera, 1399, ss. 72-74). Neticede Kiros'un etrafında birleşen halk, gerçekleştirdikleri protestoların zamanla mücadeleye dönüşmesiyle Medleri ortadan kaldırıp Pers hâkimiyetini tesis etmişlerdir (Moorey, 1380, ss. 45-50).

Pers egemenliği tarihte nispeten halkın rahat yaşadığı bir dönem olarak geçmektedir. Bu dönemde Babil, Asur ve Fenike halkının böyle bir rahatlığa sahip olmadığı görülmektedir. Ancak tarihin ilerleyen dönemlerinde Ahemeniş (Pers) idarecilerinin halk üzerindeki baskıyı artırmaları, kendilerinin yaşadığı lüks hayata karşılık mutluluk arayışındaki insanlar üzerindeki ekonomik ve sosyal baskılar sonlarını getirmiştir. Nihayet Balkanlardan sefere çıkan Makedonyalı İskender, İran topraklarında ilerlerken, halkın kendi vatanını savunmaya çok istekli olmadığını görmüş ve Pers ülkesini işgal etmiştir (Ghirsman, 1372, ss. 285-336).

Sasaniler Dönemi'nde Zerdüştlük devlet dini hâline geldi. Dinî azınlıklar (Hristiyanlar ve Yahudiler) özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı. Devletin geliri toprak vergisine dayanıyordu. Bundan başka kişi başına ödenen *gezi* adı verilen vergi ve gümrük vergisi bulunmaktaydı. Merkezden yönetilen devletin başında Sasani hanedanına mensup olması gereken bir Şahinşah bulunuyordu. Şahinşah'ın ölümünden sonra yüksek aristokrasinin ve önde gelen rahiplerin desteğini kazanabilen hanedan üyesi hükümdar oluyordu (Christiensen, 1385, ss. 57-350).

Sasani Devleti, Kubad Devri'nde asillere ve rahiplere karşı dengeleri kurabilmek için her alanda ortak mülkiyeti esas alan Mazdek'in fikirlerini uygulamaya koymuştur. Geçim sıkıntısı çeken fakir halk, isyan edip toprak derebeylerine karşı harekete geçmiş ancak üretimin de yağmalanması neticesinde hayat şartları daha da kötüleşmiş, 528'de kanlı bir müdahale ile bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Mazdek Hareketi'ne son veren veliaht I. Hüsrev, 538'de devleti güçlendirmek için bir vergi reformunu uygulamaya koymuştur. Ordu kumandanlığını kendi uhdesine alan imparator, isyanı bastırmak için Göktürklerden yardım istemek zorunda kalmıştır (Rızai, 1378, ss. 189-213).

İSLÂMÎ DÖNEMDEN KAÇAR İDARESİNE KADAR PROTESTOLAR

Emevi Dönemi'nde İran'da uygulanan iktisadi, içtimai ve dini siyaset halk tarafından tepki ile karşılanmış ve bu hanedana karşı muhalefeti arttırmıştır. Kufe ve Basra ordugâhlarının etkisiyle buralara yerleşmiş olan mevali isyanlara katılmış ve iç karışıklıklara sebep olmuştur. İranlı mevalinin önemli bir kısmı Hz. Ali-Muaviye mücadelesinde Hz. Ali'nin yanında yer almış, Muhtar es-Sekafi'nin Kufe'deki isyanında ona destek vermiş, isyan hareketi kısa sürede Arap aleyhtarı bir mahiyet kazanmıştır. Muhtar'ın katledilmesinden sonra Irak Valisi Haccac'a isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın en büyük destekçileri de Mevali olmuştur. Kufe'de Irak genel valiliği yapan Ziyad b. Ebih ile Haccac'ın dönemlerinde Mevali ile idareciler sık sık Irak, Cibâl ve Horasan'da karşı karşıya gelmiş, meydana gelen Şii ve Harici isyanları büyük sıkıntılara sebep olmuştur (İslamniya, 1389, s. 9-13). Bunu iyi değerlendiren Abbasiler, bütün gayri memnun kitleleri kendi etraflarında birleştirmeyi başarmışlardır. İranlı köylülerin oluşturduğu muhaliflerin başına geçen Ebu Müslim, Horasan şehirlerini dolaşarak isyancıları organize etmiştir. İranlı dihanlarla (toprak derebeyleri) Emevi idaresinden hoşnut olmayan Arap kabileleri isyana katılmışlardır. 749'da Kufe'de Horasan halkının desteğini alan Ebu'l-Abbas es-Seffah kendi adına hutbe okumuş, 750'd II. Mervan Mısır'da öldürülünce Emevi hilafeti de sona ermiştir (Rızai, 1378, ss. 189-202).

Abbasi hanedanı, kendilerini iş başına getiren İranlı mevaliye borçlarını başta Ebu Müslim olmak üzere onları önemli mevkilere getirerek ve mevali ile Araplar arasındaki iktisadi ve içtimai eşitsizliği ortadan kaldırarak ödemişlerdir. Bunun en önemli tezahürü devlet merkezinin Dımaşk'tan Bağdat'a taşınması olmuştur. İranlı mevali Araplarla eşit duruma geldikten sonra idari görevlerde önemli makamlara getirilmişlerdir. İdari makamların en önemlisi olan vezirlik makamı Fazl b. Sehl'e verilmiştir. Ancak Ebu Müslim'in halife Mansur tarafından 755'te öldürülmesi, İranlılar arasında infiale sebep olmuş ve onun intikamını bahane eden dini-siyasi isyanlara zemin hazırlamıştır (Grantovski, 1385, s. 140).

Abbasilere karşı ilk muhalefet Suriye ve Cezire Araplarının yaşadığı Kınnesrin yöresinde Ebü'l-Verd liderliğinde ortaya çıkmıştır.

İsyan ile Muaviye'nin akrabası Ebu Muhammed es-Süfyani halife olarak istenmiş ancak 751'de isyan liderinin öldürülmesiyle bastırılmıştır. Horasan'daki Nişabur köylerinden bir dihan olan Zerdüş Sunbaz liderliğinde Ebu Müslim'in intikamını almak ve Arapları bölgeden çıkartmak için başlatılan isyan, 768'te kanlı bir şekilde sona erdirilmiştir. İshak et-Türki, Ebu Müslim'in ölmediğini, Rey dağlarında yaşadığını ve yeniden döneceğini iddia etmiştir. Belh bölgesinde 775'te peygamberlik ve Ebu Müslüm'ün ruhunun kendisine intikal ettiği iddiasıyla ortaya çıkan Mukanna, 779'da etrafındaki adamlar dağıtılınca kendisi de intihar etmiştir. Azerbeycan'daki Bez bölgesinde Hürremi akımın destekçisi olarak 816'da isyan eden Babek, halife Mutasım zamanında Bağdat'a getirildikten sonra 838'de idam edilmiştir. Ayrıca Hz. Ali soyundan geldiğini söyleyen Muhammed b. Abdullah ve oğlu İbrahim'in halife Mansur dönemindeki isyanları etkili olmuştur. Halife Me'mun döneminde Muhammed b. İbrahim ve Muhammed b. Cafer'in çıkartmış oldukları isyanlar da Abbasi yönetimini bir hayli uğraştırmıştır. Öte yandan halife Emin'in Horasan valisi olan kardeşi Memun'u veliahtlıktan azletmesi üzerine Tahir b. Hüseyin liderliğinde memnun olmayanlara İran asıllı anneden doğan Memun'un yanında yer alarak Araplara karşı başkaldırma fırsatı vermiştir (Sykes, 1330, s. 776). Büyük çoğunluğunun Horasanlıların oluşturduğu isyancılar, Halife Emin'i katlederek Memun'u 813'te halifelik makamına getirmişlerdir. Yeni halife de sefeleri gibi önemli görevlere İran asıllı komutan ve bürokratları getirmiştir. Halife Mutasım, devlet içerisindeki İranlı nüfuzuna karşı bir denge kurabilmek için askeri görevlere Türk asıllı Gulamlara vermiş böylece İranlıların devlet yapısı içerisindeki rolleri azalmıştır (Grantoski, 1385, s. 161).

10. asrın ortalarından itibaren Abbasi Devleti'nin zayıflaması, Horasan ve Maverâünnahir bölgesinde İran asıllı ailelerin kurduğu mahalli hanedanların ortaya çıkmasına imkân hazırlamıştır. Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Büveyhiler görünüşte Abbasi yönetimini tanımakla birlikte gerçekte kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek ve yaymak için çalışmışlardır. Tâhiriler (821-873) Horasan'a hâkim olmuşlarsa da Saffariler (867-1003) Horasan, Sistan, Mekran, Sind ve Kirman'ı ele geçirip Horasan'daki

Tahiri hâkimiyetine son vermişlerdir. Samaniler (819-1005), devlet kurduktan sonra Safarileri Horasan'dan çıkartmış ve Taberistan'a kadar olan topraklara hâkim olmuşlardır. Maveraünnehir tarih sahnesine çıkan Karahanlılar, yaklaşık dokuz asır İran'daki Türk hâkimiyetini başlatmışlardır. Samanilerden sonra devlet kuran Gazneliler (963-1186), Irak-ı Acem'den Hindistan'a hâkimiyet kurmuşlardır. Ancak 1040'ta cereyan eden Dandanakan Savaşı ile Horasan ve Sistan'ı Selçuklular'a terk etmek zorunda kalmışlardır (Şitabdera, 1399, ss. 76-77).

Selçuklular Dönemi'nde (1037-1157) yarı göçebe bozkır halkının İran'da çoğalması, yönetimden memnun olmayan grupların çıkartmış olduğu isyanların daha da etkili ve kalabalık olmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Hasan Sabbah'a tabi İsmaili propagandacılarının yoğun faaliyetleri bu kitleyi kendi yanlarına çekmiş, Melikşah Devrinden itibaren müstahkem mevkileri ele geçirmiş olan İsmaililer ile mücadeleyi zorunlu kılmıştır (İslamniya, 1389, ss. 33-94).

Safevi Devleti'nin kuruluşunda Kızılbaş Türkmenlere dayanması, ideolojik olarak Gulat-ı Şia'yı benimsemesi, 1514'teki Çaldıran Savaşı sonrası büyük sıkıntılara sebep oldu. Şah İsmail'i yenilmez gören ve devlet kademelerinde makam sahibi olan Türkmenlerin aralarında güç mücadelesine girişmeleri, idari tasarruflarda halka zulmetmeye başlamaları, Farslı olup yönetimden memnun olmayan insanların sayısını çoğaltmıştır (Şükrü, 1350, ss. 45-590). Şah İsmail'in 1524'te ölümünden sonra birbirine rakip olan Türkmen aşiretleri çatışmaya başladı. I. Tahmasb, devlet otoritesini sağlamada etkili olamayınca askeri kademelerdeki kontrol 1526'dan sonra Türkmen aşiretlerin eline geçti. 1534'te Şamlu aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi olan Hüseyin Han Şamlu idam edilince isyanlar kısmen azaldı. Ancak Şah Tahmasb'dan sonra Kızılbaş Türkmen baskısından memnun olmayan halk, sık sık isyan ederek mevcut yönetimin değişmesini istemiştir (Felsefi, 1332, ss. 57-76). 1657 yılında Şah II. Abbas Dönemi'nde bir grup lonca mensubu ve sanatkârlar İsfahan'da kendilerine zulüm yapan bir devlet görevlisi (daruğa) ve divan beyinin görevden alınmasını hususunda protesto eylemi yapmıştır (Sevakıp, 1397, s. 2). Şah I. Abbas, 1587'de bu unsurları devlet

kademelerinden temizlemeye çalışmış, halk da nispeten rahatlamıştır. I. Abbas'ın uygulamaya koyduğu toprak reformu yeni karışıklıklara yol açmış, bundan sonra ulemanın memnun olmayan halk üzerindeki etkisini artırmıştır (Şitabdera, 1399, ss. 78-81). Avşarlar Dönemi'nde Nadir Şah'ın sert siyasi politikasından dolayı protesto eylemleri için uygun bir ortam oluşmamıştır. Zendler Dönemi'nde ise merkezi otoritenin zayıf olması nedeniyle yeniden yaygınlaşmış, Kaçarlar Dönemi'nde ise meşrutiyetin ilanına kadar sıkça protesto eylemleri yapılmıştır (Tayyibi, 1389, s. 81).

KAÇAR DÖNEMİNDEN İSLÂM DEVRİMİ'NE KADAR PROTESTOLAR

Kaçar idaresinin üçüncü şahı olan Muhammed Şah zamanında meydana gelen Babilik ve Bahailik isyanları, dini ve siyasi huzursuzluğun bir tezahürü olarak patlak vermiştir. Mirza Ali Muhammed, 1844'te kendisini kayıp on ikinci imam Mehdi'nin *bâbı* (*temsilci*) olarak ilân etmiş, isyanı sert bir şekilde bastıran hükümet, 1850'de Mirza Ali Muhammed'i Tebriz'de idam etmiştir. Bahailerin 1852'de Nasırüddin Şah'a suikast düzenlemesinden sonra üzerlerindeki baskı daha da yoğunlaşmış, bundan sonra Bahai ve Ezeli olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Bahailerin lideri İran'dan sürgün edilmiştir (Şitabdera, 1399, s. 81).

İngiliz ve Rus sermayedarlar başta olmak üzere Nasırüddin Şah Dönemi'nde yabancılara gelişigüzel imtiyazların verilmesi, ekonomik sıkıntı içerisindeki büyük kitleleri harekete geçirmiştir. Yahudi asıllı İngiliz sermayedar Baron Julius de Reuter'e 1872'de altın ve kıymetli taşlar hariç İran'daki bütün yer altı madenlerinin işletilmesi hakkına ilaveten fabrikaların inşası, demiryollarının döşenmesi, kanal ve sulama işlerinin tesisi, orman ürünlerinin işletilmesi, bir bankanın kurulması ve gümrüklerin kontrolünü kapsayan imtiyazın verilmesi, protestolara sebep olmuş ve neticede iptal edilmiştir. Bu imtiyazın anlaşma maddeleri arasına sıkıştırılan tazminat şartlarından dolayı borç alınarak yapılan ödemeler, halkı ekonomik perişanlıkla baş başa bırakmıştır. Kaçar hükümeti bu imtiyazın ağır faturası ortada iken 1890'da bu defa Yahudi asıllı İngiliz Talbut'a *tömbeki* (*tütün*) imtiyazını verince

halk ayaklanmıştı. Şiraz, İsfahan ve Tebriz’de ulemanın başını çektiği büyük protestolar meydana gelince 1891’de imtiyaz iptal edilmiştir (Ferahmend, 1387, ss. 122-123; Timuri, 1358, ss. 9-10; Keddie, 1966, s. 1). Mokhtarpour’un aktarımıyla; “Tütün hareketinde önemli olan bir nokta ve dolayısıyla sonraki yıllarda birçok hareket ve başkaldırıya ışık tutacak husus ise ulemeden oluşan yeni bir siyasal grubun toplumsal olaylarda liderlik edebilecek bir konuma gelmesi olmuştur” (Mokhtarpour, 2012, s. 26). Bu imtiyaza karşı gösterilen protesto eylemler Kaçar döneminin en mühim sosyo-ekonomik ve sosyo-politik hareketlerindedir.

Kaçarlar Dönemi’nde İran’da kurulan sefarethaneler ve telgrafhaneler zamanla protesto merkezleri hâline gelmiştir. Özellikle İran Meşrutiyet Hareketi sürecinde devlete veya devlet adamlarına karşı yapılan protestolarda bu mekânlar bir nevi üs olarak kullanılmıştır. Buralarda gerçekleştirilen protestolar İran’da bir protesto türü olan *bestnişînî* şeklinde yapılmıştır. Bestnişînî, insanoğlunun kendi can ve mal güvenliğini sağlama, sahip olduğu değerleri ve inancı muhafaza etme, haklarını elde etme veya korumak için verdiği mücadeleler sonucu ortaya çıkmıştır (İftihar, 1384, ss. 33-34; Halisi, 1366, s. 57).

Meşrutiyet Dönemi’nde meydana gelen olaylarda ulemanın Kum’a muhacereti esnasında onlara destek amacıyla on binden fazla İranlı İngiltere Sefaretine sığınarak burada bestnişînî dedikleri oturma eylemleri gerçekleştirdiler. Bunun yanında Muhammed Ali Şah’ın Meclisi topa tutması sonrası ulemanın rehberliğinde halk bu sefer Osmanlı Sefaretine sığınarak şah ve devlet adamlarını protesto etmiştir (Alkaç, 2023, s. 297; Kesrevi, 1344, s. 119).

İran’da 1896’ya geldiğinde Nasırüddin Şah öldürülmüş, meşrutiyetin 1906’da ilan edilmesiyle I. Dünya Savaşı’na doğru giden süreç tamamlanmıştır. İran’ın İngiltere ve Rusya arasında 1907’de imzalanan anlaşma ile taksim edilmesinden sonra gerçekleşen işgal, 1919’da İngiltere tarafından dayatılan ve İran bağımsızlığını ortadan kaldıran İngiltere-İran Anlaşması ile sonuçlanmıştır (Ferahmend, 1387, ss. 122-123). İngiltere, bundan sonra İran’da kendi menfaatlerini devam ettirecek bir yönetim ve yönetici arayışına girişmiş, İranlı Zerdüş Ardeşir

tarafından General Iron Side'a tavsiye edilen Rıza Mirpençe (Rıza Şah Pehlevi), bir askeri darbe ile iktidara getirilmiş ve Pehlevi idaresi tesis ettirilmiştir (Şitabdera, 1399, ss. 81-85).

Muhammed Şah Pehlevi döneminde 1934'te İran'ın modern anlamdaki ilk eğitim kurumu olan Tahran Üniversitesi kurulmuştur. Bu kurumun kurulmasıyla İran'ın elitlerine sağlanan yükseköğrenim artık orta ve alt sınıftaki insanların hizmetine sunulmuştur. Üniversite öğrencileri 1936'da akademik personel eksikliği ve üniversitede yeterli teçhizatın bulunmamasından dolayı protestolar yapmışlardır. Bu protestolar dönemin önde gelen sol gruplarından Tegi Erani (II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Tudeh Partisi) grubunun telkinleri sonucu gerçekleştirilmiştir (Rıgıderakhshan, 2022, ss. 24-28;).

Muhammed Şah Pehlevi, 1941'de babası Rıza Şah'ın yerine iktidara geldikten sonra o sırada kıtlık ve yoksulluk içerisinde bulunan halkı biraz rahatlatmak istedi. Şah, petrol gelirlerinden istifade ettirilmeyen halkın tepkisini azaltmak için 1950'de hanedanın topraklarını topraksız köylülere dağıtılmasını içeren uygulamayı yürürlüğe koydu. Ancak Başbakan Ali Razmara'nın bir yıl sonra öldürülmesi bu teşebbüsü akim bıraktı. Başbakanlığa getirilen Muhammed Musaddık ise petrol gelirlerinden halkı istifade ettirmek için İran petrollerini millileştirdi. Musaddık'ın uygulamalarını kendi menfaatlerine aykırı bulan ve bundan rahatsız olan batılı petrol şirketleri İran'a ambargo uyguladı (Zebih, 1370, ss. 47-185). Yaklaşık üç yıl boyunca petrol satışından mahrum kalan ülke ekonomisi kriz ile yüz yüze geldiği gibi halkın perişanlığı da içerisinden çıkılmaz hâle geldi. Musaddık'ı İran'da kendi sömürgeci siyasetlerine aykırı bulan İngiltere, Amerika'yı da İran'da darbe yapması için ikna etti. CIA planına uygun olarak 13 Ağustos 1953'te Musaddık azledilerek yerine General Zahidi getirildi. Şah, halkın kendisine karşı protestolarını engellemek için 1957'de Amerika'nın yardımlarıyla halka karşı cinayet işleyen bir kuruma dönüşen *Sazman-ı Ittilaat ve Emniyyet-i Kişver* (SAVAK)'ı kurdu (Necarirad, 1378, s. 11).

Muhammed Şah, halkın tepkisini azaltmak için 1963'te toprak reformunu uygulama koymuştur. Buna göre büyük toprak sahipleri birden

fazla köyü ellerinde bulunduramayacak, fazla topraklar devlet tarafından satın alınıp topraksız köylülere dağıtılacaktı. Şah, *Ak Devrim* olarak bilinen 1963'te ki uygulama ile kendisiyle halk arasındaki iletişimi engellediğine inandığı aşiret, ulema ve toprak zenginleri gibi güç odaklarını ortadan kaldırmak istemiştir. Şah'ın bu niyetini anlayan ulema ve Milli Cephe karşı çıkınca aynı yıl seçimlere gidilmiştir. Milli cephe ve ulema şaha karşı duruşlarını devam ettirmiş, toprak reformu konusunda referanduma gidilmesini teklif etmişlerdir. Ancak Kum'daki ulemanın faaliyetlerinin polis tarafından engellenmesi üzerine Ayetullah Humeyni liderliğinde mitingler yapılmıştır. Ayetullah Humeyni tutuklanarak ölüm cezasına çarptırılmış, Şeriatmedari'nin girişimiyle ölümden kurtulmuş, önce Türkiye ve daha sonra da Irak'a sürgüne gönderilmiştir (Medeni, 1378, s. 120).

Ak Devrim ile sosyal ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşeceğini ve halkın tepkisinin azalacağını düşünen şah, tam aksi bir sonuçla karşılaşmıştır. Çiftçi, toprak reformu ile elde ettiği toprağını tefecilere ve eski toprak sahiplerine kaptırmış, bunun sonucunda şehirlere göç eden insanlar buralarda işsizler ordusu meydana getirmiştir. Petrol gelirlerinin halka yansımaması, aşırı silahlanma, yüksek enflasyon ve en ufak muhalefetin SAVAK¹ tarafından sert bir şekilde bastırılması, hayat standartları iyice düşmüş olan halkın şaha karşı olan nefretini giderek arttırmıştır (Milani, 2004, s. 69). Ekonomik durumun yanı sıra dini düşüncedeki birtakım gelişmeler de halkın faal olmasında etkili olmuştur. Ulemanın aktif olarak siyasete katılmasını savunan Mehdi Bazargan'ın yanı sıra Şia'yı bir protesto hareketi olarak telakki eden Ali Şeriatî'nin görüşleri de kitleler üzerinde etkili olmuştur. O sırada sürgünde bulunan Ayetullah Humeyni'nin söylemleri ve faaliyetleri de gelişmeler üzerinde son derece etkili olmuştur. Kum'da milyonlarca medrese öğrencisi Ayetullah Humeyni lehinde ve İran Gizli Servisi aleyhinde protesto yapmaya başlayınca şahın ordusu ve polisi de halka karşı şiddetini arttırmıştır (Shahram, 997, ss. 87-102).

1 SAVAK: 1957 yılında ABD ve İsrail'in örtülü desteği ile İran'da Sazıman-ı İttilât ve Emniyet-i Keşver adıyla kurulan ilk istihbarat servisidir (İpek & Özçelik, 2023, s. 1283).

Muhammed Rıza Şah, ülkede kontrolü yeniden sağlama çabasının içerisinde girmiş, 1975'te Hizb-i Restahiz'i kurarak tek partili sisteme yönelmiş ve partinin genel sekreteri Abbas Hüveyda'yı başbakan olarak tayin etmiştir. Bundan sonra halkın protestolarını azaltmak ve olmadığı takdirde şiddete başvurmak için sık sık başbakan değiştirmiştir. 1977'de Cemşid Amuzegar, 1978'de Cafer Şerif İmami'yi başbakanlığa getirmiştir. Kasım 1978'de ise Genelkurmay Başkanı Gulam Rıza Ezhari'nin başında bulunduğu bir askeri hükümet kurmuşsa da bir sonuç alamamıştır. 1979'da Şahpur Bahtiyar'ı başbakanlığa getirmiş, yeni hükümet, İran Gizli Servisi'ni dağıtmaya, Güney Afrika ve İsrail'e yapılan petrol ihracını durdurmaya ve Filistin davasını üstlenmeye çalıştıysa da muhalefeti engelleyememiştir. Muhammed Rıza Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle İran'da yepyeni bir dönem başlamıştır (Nirumand, 1988, s. 99).

SONUÇ

Bu çalışmamızda Sasani Dönemi'nden 1979 Devrimi'ne kadar olan dönemde İran'da meydana gelen halk protestolarının rolünün tarihsel dönemlerinin farklı aşamaları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Protestonun varlığının tarih ile paralel bir şekilde ortaya çıktığı, köklerinin toplumların oluşum tarihine kadar dayandığı, bir tabakaya, belirli bir zamana ve bir sektöre özgü olmadığı ve bir grup temelinde olmadığı görülmüştür. Protesto örnekleri seçilirken, çalışmada görüldüğü gibi her dönemde halkın kendi memnuniyetsizliğini mevcut idareye ileterek çözümünü sağladığı, bazen de sorunun daha çok büyüyerek devam ettiği ortaya çıkmıştır.

Protestolara örnek seçilen olaylarda da görüldüğü üzere Sasani Dönemi'nden Pehlevilere kadar olan zaman sürecinde meydana gelen protestoların sebeplerinin ekonomik, hukuki, siyasi ve idari uygulamalardan kaynaklandığı görülmüştür. Kaçar Dönemi'nde yabancı sermayedarlara İran halkının milli menfaatlerine aykırı ve gelişigüzel verilen imtiyazların bir süre sonra devletin bağımsızlığının da yok olmasına sebep olduğu, halkın geçiminde zorlukların çıkmaya başladığı tespit edilmiştir. Kaçar idaresinin yaptığı bu uygulamalara karşı çıkan

halk, imtiyazların iptalini sağlamıştır. Pehlevi Dönemi'nde ise petrolün millileştirilmesine sevinen halk, akabinde yapılan idari tasarruflara ve baskılara karşı direnmeye başlamış, etnik ve dini farklılıklar gözetilmeden bir hedef etrafında toplanarak mevcut baskıcı rejim idareden uzaklaştırılmıştır.

KAYNAKÇA

- Christiensen, A. E. (1385). *İran Der Zaman-ı Sasaniyan* (R. Yasemi, Terc.). Sıda-yı Muasır.
- Dehoda, A. E. (1372). *Ferheng-i Lugat*. (Cilt. 4). İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran.
- Diakonov, İ. M. (1345). *Tarih-i Mad*. (K. Kişaverz, Terc.). İntişarat-ı İlm-i ve Ferhengi.
- Felsefi, N. (1332). *Ceng-i Çaldıran*. İntişarat-ı Danişgâh.
- Ferahmend, A. (1387). Gozeri-i Ber İmtiyazat Peyder Pey İngiliz Der Ahd-ı Nasiri. *Fasıl-nâme-i der Mütalât-ı Tarihi*, (22),115-129.
- Ghirshman, R. (1372). *İran Ez Ağaz ta İslam*. (M. Muayen, Terc.).
- Grantovski, E. A. (1385). *Tarih-i İran Ez Zaman-ı Bastan ta İmruz*. (K. Kişaverzi, Terc.). Mervarid.
- Grey, L. (1382). Hehamenşiyân ve Din-i Zerdüş. (Terc. Hüseyin Haydari). *Mecelle-i Rüşd Amuzeş-i Tarih*, Bahar ve Tabistan.
- Halisi, A. (1366). *Tarihçe-i Best ve Bestnişini*, İntişarat-ı İlmi.
- İftihar, H. H. (1384). Bestnişinî der Dore-i Kaçar. *Tarih-i Pejuheşi*, (22-23), 33-46.
- İpek, C. D. & Özçelik, A. (2023), İran'ın Vekil Aktör Stratejisinde İstihbarat Örgütlerinin Rolü: Kudüs Gücü Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(87), 1280-1293.
- İslamniya, F. (1389). *Nigahi Be Tarih-i İran Ba'd Ez İslam*. Meketeb-i Beşerî.
- Keddie, N. R. (1966). *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*. Frank Cass.

- Kesrevi, A. (1344). *Tarih-i Meşrûta-yı İran*. İntişarat-ı Emir Kebir.
- Matofi, E. (1320). *Tarih-i Çehar Sale İrteş-i İran: Ceng ve Cengaveri Ber Fulat-ı İran Ez Temeddün-i Elam ta 1320 Hurşidi*. İntişarat-ı Eyman.
- Medeni, S. C. (1378). *Tarih-i Siyasi-i Muasır-ı İran*. Havza-i İlmiye-i Kum.
- Milani, M. (1994). *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*. Westview Press.
- Mokhtarpour, A. (2012). *İran Devlet Modeli*. [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Moorey, P. R. S. (1380). *İran-ı Bastan*. (Terc. Ş. Celiliyan), Ferhengi ve Fruher.
- Necarirad, T. (1378). *Savak ve Nakş-ı An Der Tahavvülat-ı Dâhili Rejim-i Şah*, Merkez-i İsnad-ı İnkılâb-ı İslâmi.
- Nirumand, B. (1988). *İran* (Terc. Kemal Kurt). Belge.
- Revasani, Ş. (1395). *Nohzetha-yı İçtimaa' Adalet Hahane der İran*, Tahran. İntişarat-ı Çaphiş.
- Rızai, A. (1364). *Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran I*. İkbal.
- Rızai, A. (1378). *Tarih-i deh Hezar Sale-i İran II*. İkbal.
- Sevakıb, C. (1397). Bestnişînî der Dore-i Safevi. *Ulum-ı Tarih-i İran İslami*, (1), 1-20.
- Shahram, C. (1997). *Iran: The Cold War and the Middle East* (Ed. Yezid Sayigh and Avi Shlaim) Oxford Clarendon Press, Oxford University Press.
- Sykes, P. (1330). *Tarih-i İran*. (M. T. F. Gilani, Terc.). Efsun.
- Şabani, R. (1379). *Mebani-i Tarih-i İçtimai-i İran*. İntişarat-ı Komes.
- Şitabdera, M. (1399). Tebeyyin-i Tarihi Peydayeş-i Besic der İran Ba Tekid Ber Najş-ı Besic der İnkılâb-ı Kebir-i İslami-i İran. *Pejuheşha-yı Rahbordi İnkılâb-ı İslami*, Sal-ı Evvel, (2), 65-94.
- Şükrü, Y. (1350). *Alemara-yı Safevi*. Darupenâh.

- Tayyibi, S. M. (1389). Best ve Besnişini der Devre-i Kaçariye (Ta inkılab-ı Meşruta), *Name-i Tarih-i Pejûhan*, (26), ss. 80-95.
- TDK, (2005). *Türkçe Sözlük*. (1629). TDK Yayınları.
- Tilly, C. (2008). *Contentious Performances*. Cambridge University Press.
- Timuri, İ. (1358). *Tehrim-i Tenbâkû ya Evvelin Mukavemeti Menfi der İnan*. Şirket-i Sihâmi Kitabha-yı Cibi.
- Yılmaz, L. (2020). “Osmanlı-Türk Tarihi İçin Siyasi Protesto Kavramının Sınırları”. *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü*. (Ed. Yasemin Avcı vd). (ss. 45-66). Libra Kitap.
- Zebih, S. (1370). *İnan Der Devran-ı Musaddık*. (M. R. Mihrabadi, Terc.). İntişarat-ı Atai.